

ЄВРЕЙСЬКА ЕТНІЧНА ТРАДИЦІЯ: ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО ПРЕДСТАВНИКІВ ІНОЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ

Людмила ЛИТВА

Copyright © 2001

Сутнісний зміст: розглядаються групові норми етнічної життєдіяльності як соціально-психологічні механізми регуляції поведінки; аналізуються соціально-психологічні особливості взаємодії єврейського етносу з іноетнічними оточеннями, що визначені в джерелах етно-традиції єврейського народу.

Ключові слова: *етнічна традиція як комплекс імперативних норм, зафіксованих у кодифікованих письмових джерелах етнічної спільноти, етнічні традиції як історично сталі, відносно стійкі суспільні відносини (в соціологічному, психологічному, етнографічному розумінні), групові цінності, механізми регуляції соціальної поведінки, іноетнічне оточення.*

З позицій теорії Г. Теджфела і Дж.С. Тернера, соціальна ідентичність складається із тих аспектів образу "Я", які є продуктом сприйняття індивідом себе як члена певної соціальної групи [1, 204]. Індивід, котрий прагне зберегти чи досягнути позитивної соціальної ідентичності, здебільшого вдається до порівняння інгрупи з однією чи кількома релевантними аут групами за параметрами ціннісно значущих якостей, характеристик, ознак. Для аналізу міжетнічної взаємо-

дії цікаві не тільки характеристики етнічної ідентичності, сучасної ситуації міжетнічної взаємодії, а й особливості ставлення народного загалу до іноетнічного оточення, які випрацьовані конкретною культурно-історичною традицією. При цьому матеріалом для інтерпретації етнічних ознак ідентичності представників певного народу щонайперше слугує характер ставлення спільноти до інших етнічних груп, зафіксований у культурному досвіді спільноти, традиціях спілкування і взаємодії з представниками інших етносів.

Україна є країною, в якій здавна проживають представники багатьох етнічних спільнот, розділяючи історичну долю прадавнього народу. Українська єврейська громада – одна з найчисельніших єврейських діаспор світу, історія якої починається приблизно з VII ст. н. е. Отож дослідження соціально-психологічних особливостей взаємодії єврейського етносу з представниками іноетнічного оточення, котрі є носіями соціокультурної традиції, має очевидне практичне значення для поступального розвитку багатонаціональної держави.

У єврейській історії можна розрізнити два великі етапи в формуванні ставлення до представників

іноетнічних груп: від *ворожого* – очікування агресії з боку чужинців у часи, коли єврейський народ проживав компактно, до *толерантного* – в історичні періоди, коли спільнота була змушена проживати більшістю в діаспорі. Сучасні історичні дослідження [напр. 2, 6–8] певною мірою висвітлюють ставлення єврейської традиції до неєвреїв. Основний матеріал почерпнуто із релігійної єврейської літератури пізніх історичних періодів кодифікації традиції спільноти.

Етнічний спосіб життя єврейської спільноти невід’ємний від традиції іудаїзму¹, основи якого викладені в Торі² і кількох тисячах настанов Талмуду і рабинських кодексів. Протягом століть релігійними джерелами випрацьовувалися не тільки духовні засади єврейського способу життя, а й засади звичаєвого права, світоглядні ідеї спільноти, норми предметно-практичної діяльності, елементи народного фольклору. Соціально-психологічне дослідження традиційних суспільних відносин, окреслених Торою і Талмудом є цікавим ще й у тому відношенні, що ці джерела основ іудейської релігії

є кодифікованими. Це означає, що з моменту закінчення канонізації текстів Біблії і Талмуду настанови, викладені в згаданих джерелах, для єврейської спільноти стали легітимними нормами-механізмами регуляції соціальної поведінки. Імперативність цих норм підживлювалась ще й об’єктивними умовами життєдіяльності єврейської спільноти в історії – діаспорі (а отже відсутність національної державності і світської влади) з античних часів стала формою існування спільноти. Зрозуміло, що тип соціальної регуляції поведінки сучасної людини відрізняється від традиційного вчинення [3, 212]. Проте для дослідження особливостей сучасної міжетнічної взаємодії аналіз традиційних психологічних механізмів регуляції соціальної поведінки є методологічним прийомом, що дає змогу пояснити культурно-психологічні феномени, поява яких спричинена міжетнічною взаємодією. Відзначимо, що надалі під поняттям “традиція” ми будемо розуміти комплекс імперативних норм, зафіксованих у кодифікованих письмових джерелах єврейської спільноти

Стосовно взаємодії з представниками іноетнічного оточення єврейська традиція обстоює ідею про те, що незалежно від раси, релігії і національності, всі люди – діти Бога, однаково рідні Йому, а тому гідні справедливості та співчуття з боку оточуючих. Жодна людина не може бути кращою за іншу, кращими можуть бути тільки її характер, або особиста поведінка. Іудаїзм не визнає за євреями ніяких психологічних переваг. Ідея вибраності, яка є елементом культури кожного етносу, в єврейській традиції пов’язана з місією Спасіння: якщо спільнота перестане існу-

¹ Релігія є обов’язковим елементом культури кожної етнічної спільноти. Єврейський народ (як і деякі інші народи, наприклад друзи, сікхи) виник завдяки релігійним ідеям, які не сповідує жодна інша етнічна спільнота. Тож аналіз соціально-психологічних механізмів регуляції поведінки в етнічній спільноті без дослідження релігійних ідей, які стали основою етнічного способу життя, буде неповним. Докладніше див., наприклад, Сміт Е.Д. Національна ідентичність. – К., 1994; Психологические механизмы регуляции социального поведения / Под ред. М.И. Бобневой, Е.В. Шороховой. – М., 1979.

² У тексті наводимо назви книг Старого Заповіту, зберігаючи оригінальні єврейські назви.

вати в межах морально-етичних цінностей іудаїзму, то загине не лише єврейство, а й усе людство. Таким чином вимоглива природа єврейської традиції підкреслює роль єврейської спільноти у когорті народів світу як народу-охоронця духовності людства. Навіть в умовах тривалого розвитку в діаспорі етнічна традиція не змінила цього орієнтуру, відобразивши неабиякий досвід взаємодії із іноетнічними спільнотами, що, як правило, були у більшості. Тож єврейська традиція випрацювала певні норми, які регулюють соціальну поведінку індивіда в національному та іноетнічному середовищі.

Джерелом ідей, які дають змогу описувати механізми регуляції соціальної поведінки в єврейській спільноті, є Усна і Письмова Тора, тобто комплекс онтологізованих і кодифікованих текстів, що містять релігійні настанови, звичаєве право, знання з широкого кола питань, пов'язаних із забезпеченням етнічної життєдіяльності індивіда та спільноти в цілому. Основні засади традиційного способу життя у єврейській спільноті викладені в Декалогу³ [Шмот 20; 2–17; Дварім 5; 16–18], що містить настанови, котрі рівні в догматичному відношенні з іншими релігійними канонами. Відповідно до тексту першоджерела десять заповідей були надані Всевишнім безпосередньо народу Ізраїля, й у такий спосіб настанови Декалогу виокремились із низки шестисот тринадцяти заповідей-норм П'ятикнижжя, які, за свідченням традиції, були продиктовані Моїсею особисто. Аналіз цих настанов цікавий ще й тому,

що відомі десять заповідей становлять підґрунтя християнської моралі⁴, а відтак є базовими канонами духовної культури народів, традиційна релігія яких – християнство.

Мораль сучасного суспільства хоч і побудована на нормах, визначених Декалогом, проте мало хто сьогодні зможе пригадати їх усі одразу. Розглянемо соціально-психологічні особливості регуляції поведінки індивіда, окреслених цими настановами (зазначимо, що ідеї Декалогу першочергово стосуються єврейської релігійної моралі).

Перші чотири настанови Декалогу визначають духовний світ особистості, причому центральна викладена від першої особи: "Я – Превічний, Бог твій, який вивів тебе із землі єгипетської..." На нашу думку, в цій настанові вміщена не лише ідея монотеїзму, а й етнічного самовизначення як апеляція до цінності єдиного Бога ще й в тому розумінні, що Він допоміг "вийти", визначитися з-поміж інших народів. У психологічному аспекті це вимагає індивідуалізації, самовияву, усвідомлення свого місця в іноетнічному оточенні. Відтак ідея єдиного Бога для єврейської спільноти має ще й етнотворчий аспект, стає одним із соціально-психологічних чинників групотворення, дає змогу особистості усвідомити свою приналежність до певної групи, визначає напрямок ідентифікації кожного з певною духовною єдністю.

Друга настанова містить *заборону ідолопоклонства*. З усіх настанов, котрі утверджують єврейський спосіб життя, 60 говорять про заборону для народу Ізраїлю ідолопоклонства (про-

³ Див. наприклад, *Еврейская энциклопедия*. – СПб: Брокгауз-Эфрон, 1912. – Т.7. – С.124–136.

⁴ *Декалог як основа християнської етики згаданий в Євангеліє від Матвея [XIX, 18–19] та Посланні апостола Павла до римлян [XIII, 9].*

те жодна не картає атеїзм). Біблійна література засуджує ідолопоклонство не стільки в світоглядному контексті (в розумінні заміни монотеїзму політеїзмом), скільки морально-етичному. Ідолопоклонство вже за біблійних часів забороняли і вважали гріхом за те, що в окремих культурах приносили людські жертви, існувала храмова проституція та інші обряди і ритуали, які за єврейською традицією визнавали аморальними вчинками. Остання заперечувала будь-яку мораль, котра побудована на гріховних діях. Звісно, що всілякі контакти з народами, які сповідували ідолопоклонство, також заборонялися, навіть тоді, коли політична та ідеологічна ситуація були не на користь єврейського загалу.

Засудження ідолопоклонства для самої особистості є нормою, яка визнає передусім цінність чистоти людського життя, гідності та честі, пріоритет морально-етичних принципів у духовній сфері етносу. Сучасне технократичне суспільство не втратило здатність створювати ідолів, які змінили лише зовнішній вигляд, почасти прийняли віртуальні форми. Тому поклоніння золотому тельцю, певним особам та явищам, як і тисячоліття тому, існують в міфологічній свідомості сучасної людини. Настанова про заборону ідолопоклонства нагадує їй про необхідність чистоти й упорядкування власного духовного світу, вартісного розуміння духовних важелів і першооснов людського буття. Зазначена норма-канон – важливий механізм регуляції соціальної поведінки, визначений актуальним простором духовності особи, потенціями її міфологічної і суспільної свідомості.

Наступна норма *забороняє використовувати ім'я Бога безпідстав-*

но, тобто у повсякденному житті, поза межами духовного спілкування. Вона утверджує надцінність єдиного Бога і, на наш погляд, конкретизується як духовна відповідальність особистості за свої вчинки. Остання неможлива без критичної рефлексії і самооцінки, адже за свідченням біблійних джерел людина не є немовлям у руках Превічного, а його помічником у побудові світу. Єврейська традиція зуміла зберегти вірність зазначеній ідеї і навіть вплинути на світогляд сусідніх етносів. Монотеїстичний підхід сприяв появі сучасних світових релігій – християнства і мусульманства, в котрих по-своєму етично переживається духовна присутність Бога. У цій світоглядній нормі полягає ідея самості особистості, довіри до себе, віри у широкі можливості щодо знаходження способів розв'язання психологічних проблем на рівнях думки, поведінки, діяльності вчинку.

Чергова настанова наголошує *на духовному значенні суботи* – дня, призначеного для відпочинку. Цю ідею людство сприйняло від єврейської традиції як час для духовного зростання особистості, повернення її до морально-етичних цінностей (милосердя, гостинність, служіння тощо). Для самої людини настанова про суботу є ніби етапом підсумків: що було зроблено, а що ні, і що треба буде ще здійснити. Отож, можна оцінити свої вчинки, змінити чи підтвердити своє ставлення до когось чи чогось, а на рівні малої групи пережити стан приналежності до неї. Аналізована канонічна норма – своєрідний індикатор поваги суспільства до особистості, її потреб, сподівань, творчості.

Інші норми стосуються суто регуляції інгрупових взаємовідносин у спільноті та вироблення соціально

схвальних рис особистості. Перша з них – *повага до батьків* – утримує засади, на яких тримається механізм успадкування наступними поколіннями способу етнічної життєдіяльності. Заповідається, що батьків треба “поважати” та “боятися” і тільки в одному випадку єврей може відступитися від батьків: якщо вони наполягають на відмові від сповідання іудаїзму. В цій настанові очевидною є ідея про цінність інституту сім’ї, шанобливе ставлення до культурно-історичних традицій, авторитету предків. Така норма – водночас груптотворчий механізм, який наголошує на референтному аспекті розвитку сім’ї як основної ланки репродукції етнічної спільноти.

Ще одна настанова – *заборона кримінального вбивства* (підкреслимо, що не смертної кари за злочин, хоча до цієї проблеми єврейська традиція ставиться дуже обережно) – уособлює ідею про цінність людського життя, хай би яким воно було, повагу до нього і досягнення у такий спосіб соціальної стабільності. Ставлення групи до процесу життя особи приводить до оптимізації екологічного показника в спільноті, підвищення ефективності перебігу групової згуртованості. Для самої людини безпека особистого життя – запорука збереження цілісності власного Я. Відчуття захищеності насамкінець дає змогу зняти зайве напруження і подолати агресію, що, зі свого боку, зменшує вірогідність невротизації особистості.

Декалог утримує *дві* норми, що стосуються *ставлення до власності*. Звичаєве право за злочин вважає і крадіжку, і будь-які дії, котрі можуть призвести до безпідставного відчуження майна від власника. Навіть сама думка про можливість таких дій

оголошується аморальною. Отож ці норми оберігають недоторканість власності як запоруки ефективної життєдіяльності особистості. Досягнення матеріального добробуту для людини – важливий чинник реалізації персоніфікованих цілей, що визначає діапазон свободи у практиці життя. Норма про недоторканість власності водночас урегульовує соціальну поведінку етносу, створює матеріальні передумови для творчого вияву індивідуальності кожного, реалізації духовних потреб комфортного існування. Тому настанови про недоторканість власності та життя особистості є індикаторами соціального захисту громадянина в суспільстві, а отже, показниками соціально-психологічного клімату етноспільноти.

Заборона позашлюбних статевих стосунків – норма, яка утримує ідею цінності чистоти стосунків між чоловіком і дружиною, чоловіком і жінкою взагалі, а звідси – жорсткий характер диференціації гендерних ролей, захист морально-етичних принципів інституту сім’ї.

Заборона будь-яких видів девіантних статевих стосунків оберігає духовний світ людини від панування інстинктів, наполягає на реалізації відповідної соціальної ролі індивіда, не дозволяє інверсії гендерних ролей⁵ у традиційному груповому функціонуванні, сприяє збереженню доброчесності як важливої цінності, що певною мірою унормовує психологічне здоров’я суспільства.

Норма, яка забороняє *неправдиве свідчення і поширення пліток* також

⁵ Маємо на увазі, що феномен зміни статі та пов’язаних із нею похідних трансформацій у структурі особистості сьогодні вивчений недостатньо, тому мовиться переважно про соціальний аспект інверсії гендерної ролі.

пов'язана зі ставленням традиції до особистості як до головної ланки в процесі життєдіяльності суспільства, обережне відношення до її внутрішнього світу (устремління, сподівання, інтереси тощо). Ця настанова єврейської традиції, на наш погляд розкриває сенс існування самого єврейства, оскільки досягти високого соціального статусу в ній може тільки та людина, котра володіє не стільки матеріальними цінностями, скільки дотримується духовних канонів і соціальних ідеалів єврейського загалу. Відтак чесне ім'я особистості – запорука ефективного соціального утвердження індивіда, визначення свого місця в групі, досягнення ним життєвих цілей і завдань.

Як погляди єврейської етнічної традиції, що сформувалися під впливом взаємодії з іноетнічним оточенням, впливають на норми-механізми регуляції соціальної поведінки особистості в іновірному суспільстві?

Настанови, котрі покликані регулювати життєдіяльність неєврейського суспільства, традиційно являють собою комплекс елементів Декалогу, але з певною корекцією на духовні пріоритети іноетнічності. Єврейська традиція, оберігаючи світоглядні цінності своєї спільноти, ставиться досить обережно до духовних орієнтирів інших народів, не торкаючись оцінки їхньої цінності: толерантне ставлення до іноетнічного суспільства буде можливим у тому разі, коли світогляд спільноти побудований на визнанні ідеї монотеїзму чи атеїзму взагалі. Хоча Декалог згадується в ранніх християнських джерелах як основа релігійної етики, все ж єврейська філософсько-релігійна традиція сформувала оригінальний погляд на це питання.

З точки зору єврейської традиції, неєвреям достатньо жити згідно з

нормами, які за свідченням текстів талмудичного і середньовічного періодів надали Ною Превічним [Брейшит 9; 9]. Це – необхідний мінімум морально-етичних зобов'язань, сповідання яких за вимогою першоджерела обов'язкове “скрізь і всюди”. Талмуд тлумачить *шева міцвот бней Ноах* (івр. сім заповідей синів Ноя) як такі, що є універсальними для всього людства [Сангедрин 59б; Брейшит раба 34:8, 12]. При цьому *законів Ноя* нараховується сім, з яких шість – заборонних та один – настановний.

Згідно з ідеями єврейської традиції людству заборонено *ідолопоклонство, кровозмішення і перелюб, безпідставне кровопролиття, зведення хули Богу, злодійство, жорстокі вчинки (навіть щодо тварин)*. Остання настанова говорить про те, що треба створити суд для забезпечення виконання шести попередніх настанов [Сангедрин, 56а; Тосефта, Авода зара 8:4]. Очевидно, що елементи Декалогу є нормами життєдіяльності для неєврейської спільноти, тобто настановами, які визначають низку універсальних, загальнолюдських вартостей – життя, духовність як основа моралі суспільства, власність, сім'я тощо. Для єврейської традиції орієнтирами у світогляді іноетнічного суспільства переважають засади, які обстоюють цілісність особистості, тенденції її розвитку, створюють можливість випрацювання механізмів наслідування та етнічної згуртованості, толерантного ставлення до духовного світобачення сусідніх народів.

Сім настанов синів Ноя містять стандарт, за яким єврейська традиція характеризує мораль неєврейського суспільства, і таким чином, представляють модель соціальної ідентичності іноетнічної спільноти. Головна різниця між цими нормами і єврейсь-

ким етнічним світоглядом полягає в тому, що Тора Усна і Письмова містять сотні настанов про обов'язкові соціально схвальні риси особистості та її вчинки (наприклад: благодійність, милосердя, милостиня бідним і т. ін.), в той час як від нееврея достатньо чекати тільки дотримання зазначених норм, щоб його можна було вважати праведною людиною [Тосефта Сангедрин, 13:2], тобто особистістю з позитивною соціальною ідентичністю з точки зору єврейської спільноти. Сама іноетнічна група стає таким чином релевантною для порівняння, що в свою чергу позитивно впливає на умови та характеристики міжетнічної взаємодії.

Ще один факт. У звичаєвому праві єврейської спільноти досить чітко визначені пріоритети інгрупового контролю. Так, і Тора, і Талмуд містять розробку настанов про релігійний судовий інститут як орган соціального і морально-етичного контролю, що є для спільноти вищою інстанцією. Проте регуляція внутрішньоетнічних відносин не розв'язує проблем, які можуть виникнути при взаємодії з представниками іноетнічного оточення. Тому в *шева міцвот бней Ноах* описано суд як авторитетний інститут соціального нагляду за нееврейським суспільством, до якого в разі потреби може апелювати і кожен єврей. Традиція чекає від іноетнічного суспільства владної структури, яка б впливала на життєдіяльність групи, довіряючи більше регулятивній функції соціуму, ніж індивіду. Водночас у самій спільноті апеляції щонайперше стосуються особистості (наприклад, повага до батьків, обережне ставлення до внутрішнього світу особистості), а на соціальному рівні – повага до інгрупових ціннос-

тей та до норм духовного зростання самої особистості. Отож, від єврея традиція вимагає ще й розвитку тих особистісних властивостей, які повно характеризують її, визначають духовний світ у категоріях іудейської релігії. Для нееврея він здебільшого не є предметом розгляду, хоч і визначає заборонні пріоритети: не спілкуватися з ідолопоклонниками, тими особами, які паплюжить ім'я Бога, проявляють жорстокість чи зневажають добродетельність. Єврейська традиція наголошує на тезі про те, що й *атеїстичне суспільство може і має бути духовним та розвиватися на принципах гуманного співіснування*. Разом з тим проблематичним буде життя народів, один з яких зневажає духовні та етичні вартості іншого.

Для єврейської традиції розробка моделі *шева міцвот бней Ноах* була, є і залишається не тільки нормою, що регулює соціальну поведінку представників спільноти протягом історії, в якій відобразився досвід міжетнічної взаємодії. Цей стандарт має великий сенс для вирішення практичних проблем іудаїзму – взаємодії з представниками іноетнічного оточення стала предметом дискусії у часи кодифікації Талмуду в першу чергу тому, що перед традицією постала проблема ставлення до прозелітів іудейської релігії, яких слід вважати не тільки неофітами іудаїзму, а й членами етнічної спільноти [6]. Цю проблему вирішила норма про те, що прозеліт іудейської віри стає повноправним членом єврейської етнічної спільноти.

З іншого боку – іноетнічне суспільство для єврейської традиції не постійне джерело, яке підживлює чисельність етнічної спільноти. І в цьому розумінні стандарт *шева міцвот бней Ноах* є чинником соціальної

диференціації при взаємодії з іноетнічним оточенням.

Утвердження морально-етичних принципів мирного співіснування народів не обмежується світлими прагненнями тільки єврейської релігійної традиції. На це питання звертали увагу видатні філософи Нового і Новітнього часу – М. Мендельсон та Г. Коген⁶, які підкреслювали, що ідеї, викладені в єврейській релігійній традиції щодо основ етики неєврейського суспільства є раціональним фундаментом для загальнолюдської моралі, на основі якого можна втілити у життя вимогу плідної співпраці народів світу в різних сферах розвитку сучасного суспільства.

ВИСНОВКИ

1. У вирішенні проблеми соціально-психологічної взаємодії етнічних спільнот, які утворюють сучасні нації, актуальними показниками можуть бути чинники міжетнічних взаємовідносин, котрі вироблені окремою культурно-історичною традицією. Найбільш релевантними для проведення такого аналізу є: а) система духовних цінностей і б) відображений у кодифікованих культурно-історичних пам'ятках спільноти досвід взаємодії з іноетнічним оточенням. Зазначений методологічний прийом – один із способів розв'язання вказаної

проблеми міжетнічної взаємодії.

2. Позитивна етнічна ідентичність в єврейській традиції постає як стандарт, досягти якого може будь-яка людина, незалежно від походження, раси тощо. Тобто чинник походження для досягнення етнічної ідентичності в єврейській традиції не є похідним. Таким чином єврейська етнічна спільнота є відкритою.

3. Міжгрупові розбіжності при суб'єктивному порівнянні етнічних ознак єврейської спільноти є значущими тільки за умови, що порівнюються ознаки, пов'язані із визначенням духовних і соціально-психологічних характеристик представників аут групи. Міжгрупове порівняння зображено як порівняння системи духовних цінностей і норм регуляції соціальної поведінки, вироблених іноетнічною спільнотою.

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие. Социально-психологические проблемы. – М.: Изд. МГУ, 1990. – 240 с.

2. Ковельман А. Толпа и мудрецы Талмуда. – М.: Еврейский университет в Москве, 1996. – 79с.

3. Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.: Н., 1976. – 368 с.

4. Талмуд Вавилонский. – Бердичев: Лито-типография Я.Г. Шефтеля, 1896.

5. Тора. – Иерусалим: "Мосад Гарав Кук". – 271 с.

6. Туров І.В. Ставлення мудреців Палестини до неєвреїв за мідрашами амораїв. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Київ, 1998. – 18 с.

7. Novak D. The Image of the Non-Jew in Judaism. – NY: Ktav, 1983. – 300 p.

8. Urbach E. Self-Isolation or Self-Affirmation in Judaism in the First three centuries: Theory and Practice // Jewish and Christian Self-Definition. – Philadelphia: SCM Press, 1981. – Vol. 2. – P.269–298.

⁶ Див. Mendelssohn M. "Jerusalem. Ueber religiose Macht und Judentum". – Berlin, 1783., Kohen G. "Die Bedeutung des Judentums". – Leipzig, 1919.